

Андрэй Казакевіч

Канцэпцыі (ідэі) беларускай нацыі ў перыяд незалежнасці, 1990-2009¹

Гэты тэкст накіраваны на прэзентацыю вынікаў даследавання развіцця беларускай нацыі ва ўмовах незалежнасці. Тым не менш, нацыя – складаная палітычная і сацыяльная супольнасць, з дынамічнаю будоваю, а таксама нестабільнымі і пераменлівымі практыкамі навукоўцаў ды інтэлектуалаў у яе даследаванні.

Прапанаваны тэкст мае адносна невялікую задачу ў гэтай сферы. У сваёй аснове ён засяроджваецца на вывучэнні аднаго невялікага аспекту – канцэпцыі беларускай нацыі, прадстаўленай у інтэлектуальнай (інтэлектуальна-палітычнай) сферы. Больш дакладна, артыкул прысве-

чаны разбору і сістэматызацыі цэнтральных ідэяў нацыі, якія маюць (мелі) устойлівую прысутнасць у інтэлектуальных і палітычных тэкстах эпохі незалежнасці.

Гэта ні ў якім разе не значыць, што праявы *ідэі нацыі* на іншых узроўнях (напрыклад, рэальнае палітыкі ці паўсядзённасці) не важныя. Уплыў інтэлектуалаў можа быць значны, але не вырашальны. Акрамя гэтага, паміж *ідэямі* ды (палітычнай, сацыяльнай) *практыкай* існуюць складаныя дачыненні, а прырода ідэяў як грамадскіх феноменаў – пытанне асобнай дыскусіі². Больш за тое, відавочна, нацыя не ёсць «уяўнаю суполь-

¹ Тэкст заснаваны на выніках даследавання, праведзенага Інстытутам «Палітычная сфера» ў 2008–2010 гг. Спачатку даследаванне праводзілася пры падтрыманні «Carnegie Corporation» (у рамках праграмы Цэнтру CASE, структурнага падраздзялення Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэту, Вільня). У выніку канфліктнай сітуацыі, якая ўзнікла з прычыны парушэння ў ЕГУ акадэмічных правоў, праект быў выведзены з пачатковага фармату і завершаны інстытутам самастойна. Даследчая група: Аляксей Дзермант, Андрэй Казакевіч, Аляксей Крывалап, Аляксей Ластоўскі, Таццяна Чыжова.

² У класічных працах праблема вырашалася па-рознаму. З аднаго боку, напрыклад, Вэбэр адзначаў, што інавацыйныя ідэі могуць стварыць «свет уяўленняў» і радыкальна перафармуляваць сутыкненне інтарэсаў. З другога боку, «стылі мыслення» моцна звязаныя і залежаць ад эвалюцыі сацыяльных групаў ды іх інтарэсаў (Мангейм, 1994: 575). Значная частка гісторыкаў трымаецца дыфузіянісцкага бачання: ідэі вядучых інтэлектуалаў паступова прымаюцца

насцю» і падтрымліваецца не толькі ідэямі (уяўленнямі), але і інстытутамі³, што яшчэ больш ускладняе сітуацыю.

Тым не менш, даследаванне інтэлектуальнага ўзроўню падаецца важным для аналізу пераўтварэнняў нацыянальных супольнасцяў пасля распаду СССР. Па-першае, ідэі, сфармуляваныя інтэлектуаламі, у пэўнай ступені ўплываюць на працэс развіцця супольнасці, хаця мы не схільныя перабольшваць гэты ўплыў. Па-другое, ідэі інтэлектуалаў канцэнтравана адлюстроўваюць асноўныя працэсы на ўзроўні паўсядзённасці ды палітыкі, што яшчэ больш важна. Даследаванне інтэлектуальнага ўзроўню мае яшчэ адну перавагу: гэтая сфера больш празрыстая і прыдатная для аналізу. Сістэматызацыя інтэлектуальнага поля можа быць эфектыўнаю асноваю для вывучэння эвалюцыі нацыянальнае супольнасці ў межах іншых сацыяльных палёў.

Як адзначалася вышэй, артыкул прысвечаны разгляду «інтэлектуаль-

ных канструкцыяў», і менавіта на іх накіраваная нашая асноўная ўвага. Калі вызначыць дысцыплінарныя рамкі тэксту, то яны бліжэйшыя за ўсё да «гісторыі (палітычных) ідэяў». Агульны тэарэтычны кантэкст склалі тэксты Квэнціна Скінэра (Skinner, 2002a,b), а таксама Артура Лаўджоя (асабліва канцэпцыя *unit-idea*, гл.: Lovejoy, 2001: 3–23). Канкрэтныя прыклады аналітыкі палітычных ідэяў гл. у: Нисбет, 2007; Grosby, 2002.

Даследчыкі нацыяналізму таксама надаюць увагу ідэям, у прыватнасці *ідэі нацыі*, але ў большасці выпадкаў сыходзяць з «дыфузіянізму»⁴, успрымаючы ідэі інтэлектуалаў (элітаў) як рэальны «праект», паводле якога «будуецца» нацыя, што мае месца вельмі рэдка. Пры гэтым самі ідэі разглядаюцца не як самастойны феномен, але толькі частка нацыяналізму як сацыяльнага і палітычнага працэсу, што не зусім адпавядае нашым мэтам⁵. Апроч таго, аўтары зазвычай засяроджваюцца на паспяховых вы-

шырокімі коламі грамадства (гл. у прыватнасці пра ўплыў ідэяў Бэнтама на сацыяльную палітыку XIX ст.: Parris, 1960; Hart, 1965). Але такі падыход падпадае і пад жорсткую крытыку (Skinner, 1974: 280). Таксама відавочна, што ўплыў ідэяў на палітыку значна залежыць ад тыпу лідэрства (Snare, 1995). Канкрэтны разгляд дачыненняў паміж ідэямі ды палітыкаю гл.: King, 1994; Weir, 1994. Пра неадназначнасць уплыву ідэяў на паводзіны суддзяў гл.: Sherry, 2004.

³ Прынамсі, яна засноўвацца на калектыўных уяўленнях не больш, чым любая іншая супольнасць.

⁴ Пра дыфузіянізм у гісторыі ідэяў гл. у прыватнасці: Skinner, 1974: 280.

⁵ Нягледзячы на тое, што асноўныя аўтары (А. Андэрсан, Э. Гобсбаум, Э. Гелнэр і г. д.) напісалі свае асноўныя працы дзесяцігоддзі таму і да пачатку 1990-х гг. ужо сталі артадоксіяй (Сміт, 2004: 51), шматлікія беларускія аўтары да гэтага часу ўспрымаюць іх як актуальную навацыю і сучаснае дасягненне ў галіне сацыяльных навук.

падках, ігнаруючы цэлыя масівы не рэалізаваных і не спраўджаных ідэяў і праектаў. Улічваючы сказанае, тэарэтычная рамка гісторыі ідэяў падаецца больш прыдатнаю для рэалізацыі пастаўленых на пачатку артыкулу задачаў.

Выбар дысцыпліны (гісторыя ідэяў) вызначае метады і стратэгію працы з матэрыялам. Спачатку мы вызначым, што ўласна разумеем пад ідэяй (канцэпцыяй) нацыі ў інтэлектуальных і палітычных тэкстах, затым акрэслім правілы адбору тэкстаў для аналізу і толькі пасля гэтага праройдзем да больш падрабязнага разгляду інтэлектуальнага поля Беларусі і фармулявання *канцэпцыі нацыі* ў яго межах.

Даследаванне беларускай нацыі ў кантэксце ідэі ды інтэлектуальных канструкцыяў мае пэўную гісторыю, хаця, на жаль, тэксты рэдка вытрымліваюць дакладныя метадалагічныя пазіцыі.

Па-першае, вельмі часта пытанне нацыі («нацыянальнага праекту», «дыскурсу», «візіі») механічна змешваецца з вонкавапалітычнай арыентацыяй, паводзінамі на выбарах, палітычнымі ідэалогіямі ды г. д., хаця гэтыя сферы могуць функцыянаваць дастаткова аўтаномна. Па-другое, часам інтэлектуальныя кірункі ці аўтарскія візіі гісторыі аўтаматычна інтэрпрэтуюцца як «праекты» і канцэпцыі нацыі, што ў большасці выпадкаў некарэктна і проста не адпавядае праўдзе.

Палітычны падыход больш пасуе класіфікацыі палітычных праграмаў, ідэалогіяў, планаў рэформаў. Але для вылучэння канцэпцыі нацыі ён, на нашую думку, не зусім эфектыўны. Такі падыход базуецца на разуменні, што кожны палітычны праект ці ідэалогія мусяць утрымліваць цэласную «канцэпцыю нацыі», што часта не адпавядае рэчаіснасці. Па-першае, палітычная праграма нярэдка не настолькі дэталізаваная, каб артыкуляваць ідэю нацыі. Па-другое, адну канцэпцыю могуць падзяляць розныя палітычныя кірункі, нават вельмі далёкія ў палітычным спектры. Напрыклад, «грамадзянскую» нацыю могуць падтрымліваць і дэмакраты, і прыхільнікі аўтарытарызму, а верыць у «адзіны рускі народ» могуць лібералы і крайне правыя. І наадварот, блізкія палітычныя плыні могуць падзяляць розныя канцэпцыі: кансерватары могуць быць прыхільнікамі як этнічнай, так і культурна-палітычнай канцэпцыі.

Калі казаць пра актуальныя палітычныя арыентацыі, то ў сучаснай Беларусі русацэнтрысты могуць выступаць за незалежнасць, у той час як прыхільнікі ідэі самастойнай нацыі – паслядоўна выступаць за інтэграцыю з Расіяй⁶. Яшчэ менш сэнсу мае падзел спектру на «нацыяналістаў» і «дзяржаўнікаў», «нацыяналістаў» і «лібералаў» і г. д, бо ўсе інтэлектуальныя канструкцыі, якія фармуюць канцэпцыю нацыі, ёсць нацыяналістычнымі па факце свайго існавання.

⁶ Прыкладам можа быць Юрый Шаўцоў, гл. ягоную пазіцыю па беларускай нацыі: Шевцов, 2005: 33–38.

Калі закрануць праблему адлюстравання (прынамсі ўскоснага) розных канцэпцыяў нацыі ў тэкстах даследчыкаў, то класіфікацыя звычайна ў значнай ступені адбываецца на падставе ўласнага досведу, адчування, публічных дыскусіяў і датычыць розных узроўняў, што ўскладняе параўнанне высноваў⁷. Размова ідзе пераважна пра «нацыянальныя праекты» ці «дыскурсы», якія спалучаюцца з рознымі палітычнымі і культурнымі аспектамі развіцця беларускага грамадства. Але першасным, як падаецца, у большасці выпадкаў выступае палітычны падзел, які кладзецца ў аснову класіфікацыі.

Уласна, выданні, прысвечаныя гісторыі палітычных ідэяў (палітычнай думкі), надаюць гэтаму мала ўвагі. Ці ўвогуле не разглядаюць гэтага перыяду (Шалькевіч, 2002), ці закранаюць некаторыя далёкія ад канцэпцыяў нацыі фрагменты: дыскусіі пра нацыянальную ідэю і кароткі агляд ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці (Вішнеўская, 2004: 252–258).

Большасць публіцыстаў і даследчыкаў, аналізуючы беларускае грамадства, фармулюе бінарную схему культурнага і палітычнага падзелу ў Беларусі: уладна-афіцыйны і апазіцыйны дыскурсы (Гансэн, 2006), «славянскі» і «еўрапейскі» нацыяналізм (Гужон, 2007), «нацыянальны/дэ-

макратычны», «постсавецкі/пралукашэнкаўскі (pro-Lukashenka)» праект (Brzozowska, 2003), «нацыянальная» і «савецкая» стратэгіі нацыянальнага будаўніцтва (Leshchenko, 2004).

Часам прапаноўваюцца больш складаныя схемы. Напрыклад, вылучаюцца натывісцкі / праеўрапейскі (nativist / pro-european), прамаскоўска-ліберальны (muscovite liberal) і «крэольскі» (creole) нацыянальныя праекты (Ioffe, 2007); пазначаюцца праекты, заснаваныя на «ідэі вяртання Беларусі ў Еўропу», на ідэях «славянскага братэрства» і «памяці пра Вялікую Айчынную вайну» (Pershai, 2006). «Інтэлектуальныя дыскурсы беларускай ідэнтычнасці» могуць проста падзяляцца на «правыя», «левыя» і «цэнтрысцкія» (Rudkouski, 2008), ці прапаноўваюцца складаныя мадэлі з пяці інтэлектуальных праектаў, вылучэнне якіх, на жаль, адбываецца без дакладных крытэрыяў⁸.

Большасць пералічаных тэкстаў робіць свой унёсак у разуменне беларускай сітуацыі, але іх нельга выкарыстаць для нашага аналізу ў чыстым выглядзе. Па-першае, большасць з іх толькі ўскосна закранае аналіз канцэпцыі беларускай нацыі як супольнасці, а не палітычнага праекту ці праграмы. Па-другое, нашая задача – зрабіць аналіз на аснове эмпірычных звестак, прынамсі настолькі, наколькі гэта магчыма.

⁷ Гэта асабліва датычыць замежных аўтараў, якія зазвычай робяць высновы на падставе «актуальных» тэкстаў ці размоваў з беларускімі інтэлектуаламі.

⁸ Асаблівае пытанне ставіць вылучэнне постмадэрнісцкага праекту, фармуляванне якога прыпісваецца аўтарам некалькіх кніг па беларускай гісторыі (Мацкевіч і др., 2008: 15–25).

Канцэпцыя нацыі як інтэлектуальная канструкцыя

Нават калі зыходзіць з *гісторыі ідэяў*, нацыя застаецца дастаткова складанаю структураю, таму фокусам аналізу будуць цэнтральныя, на нашу думку, элементы, якія вызначаюць логіку арганізацыі ды эвалюцыі ўсёй канструкцыі. Гэтыя цэнтральныя элементы мы будзем называць *канцэпцыяй нацыі*.

Адказ на пытанне, што такое нацыя, можа быць розным у залежнасці ад палітычнай арыентацыі, сацыяльнага паходжання, культурнага досведу таго ці іншага прадстаўніка нацыянальнае супольнасці, але адказы мусяць утрымліваць і нейкія агульныя элементы, свайго кшталту *unit-idea*, якія ёсць больш устойлівымі ды адлюстроўваюць *ідэю нацыі* ў канцэнтраванай форме. Натуральна, вылучэнне такіх *unit-ideas* ёсць аналітычнаю і дастаткова адвольнаю працэдураю, якая, тым не менш, адпавядае нашым мэтам.

Пад канцэпцыяй нацыі мы разумеем наступную важную *unit-idea*: якім чынам вызначаюцца межы і складовыя часткі супольнасці, якая супольнасць кладзецца ў яе аснову. Для таго, каб канцэпцыя нацыі была завершаная, мы пазначым, з якімі публічнымі інстытутамі (*res publica*⁹) вызначаная супольнасць звязваецца. Такім чынам, канцэпцыя нацыі ў межах нашага даследавання – гэта супольнасць і яе публічныя інстытуты.

Першы элемент канцэпцыі нацыі – вызначэнне супольнасці – не патрабуе, як падаецца, дадатковага тлумачэння. Ідзецца пра тое, як (на якіх прынцыпах, паводле якіх правілаў) праводзіцца мяжа нацыянальнае супольнасці і хто ў яе трапляе.

Пытанне з публічнымі інстытутамі не такое простае, таму спынімся на ім больш падрабязна. Абсалютная большасць дэфініцыяў *нацыі* (як навуковых, так і папулярных) утрымлівае адсылкі да таго ці іншага набору інстытутаў. Мы сыходзім з дапушчэння, што супольнасць – і як сацыяльная з’ява, і як інтэлектуальная канструкцыя – базуецца на пэўным наборы інстытутаў. Набор публічных інстытутаў можа быць розным: паходжанне (раса), мова, царква, культурная традыцыя, тэрыторыя, дзяржава і г. д. Дзяржава, у сваю чаргу, можа быць «беларускаю», «нацыянальнаю», «саюзнаю» і г. д. Публічныя інстытуты не толькі кансалідуюць супольнасць (і робяцца асновай яе тоеснасці), але і вызначаюць калектыўныя паводзіны ды іншыя элементы нацыі.

Калі весці размову пра ўзровень ідэяў, то набор інстытутаў вызначае логіку пабудовы нацыі як інтэлектуальнай канструкцыі: фармуляванне каштоўнасцяў, праектаў, інтэрпрэтацыю гісторыі ды праграмаў паводзінаў. У інтэлектуальнай сферы камбінацыя інстытутаў можа быць бясконцаю, разам з канвенцыйнымі (якія могуць падзяляць шырокія колы супольнасці) паўстаюць розныя

⁹ Рэч, якая належыць супольнасці (публіцы, народу, нацыі).

экзатычныя, індывідуальныя і перыферычныя канцэпцыі. Тэарэтычна, асобны інтэлектуал ці звычайны чалавек можа сфармаваць уласную канцэпцыю нацыі. Палёт фантазіі могуць абмяжоўваць толькі культурны кантэкст і перакананні / каштоўнасці або жаданне гэтыя каштоўнасці разбурыць. Экзатычныя канцэпцыі ці спробы іх стварыць могуць мець шырокі рэзананс у інтэлектуальнай сферы, застаючыся пры гэтым маргінальнаю з'яваю. Усё гэта ставіць праблему канону і крытэрыяў адбору тэкстаў для аналізу, падзелу аўтараў і канцэпцыяў на *mainstream* і перыферыю.

Канон і вызначэнне выбаркі

Кожны даследчык ідэяў пэўнай эпохі сутыкаецца з праблемай адбору тэкстаў і асобаў, што трапляюць у ягонае поле аналізу. У пэўнай ступені сітуацыю спрашчае наяўнасць канону – прызнанага і легітымнага набору аўтараў ды іхных твораў, якія інтэлектуальная ці даследчая традыцыя прызнае адлюстраваннем «ідэяў эпохі». Або проста вельмі малая колькасць даступных тэкстаў, што аўтаматычна знімае праблему выбаркі (такую сітуацыю, напрыклад, мы маем у сферы вывучэння палітычнай думкі Беларусі да XVI ст.).

Пры гэтым значная колькасць аўтараў прызнае магчымую недастатковасць канону, але толькі невялікая іх частка спрабуе пашырыць аналіз і выйсці за межы звыклага кола тэкстаў (Skinner, 2002). Аналіз канону можа мець відавочныя хібы рэпрэзентатыўнасці, але прынамсі быць вывераным традыцыяй ці практыкамі фармавання цэласнага корпусу тэкстаў. Гэта ў любым выпадку, прынамсі ў пэўнай ступені, прадугледжвае аналітычнае прачытанне, селекцыю і ранжыраванне тэкстаў.

У нашым выпадку для аналізу палітычных ідэяў сучаснай Беларусі канон відавочна адсутнічае¹⁰, нават у такім важным пытанні нацыянальнага мыслення як «нацыя» ці «Беларусь»¹¹. Пры наяўнасці праблемы з корпусам тэкстаў, якія маглі б стаць асноваю для нашага аналізу, паўстае неабходнасць выбраць метады для апрацоўвання і структуравання шырокага масіву інфармацыі. Пры гэтым, каб зрабіць даследаванне больш эфектыўным, патрабуецца пэўная мадыфікацыя чыстае схемы «інтэлектуальнага поля».

Інтэлектуальнае поле (поле інтэлектуальнае вытворчасці) у Беларусі нельга назваць вузкім, і тэматыка нацыі ды палітычных ідэяў прысутнічае ў ім рэгулярна. Але, як ні дзіўна, масіў тэкстаў гэтай праблематыкі ёсць недастаткова шырокім. Акрамя гэтага, калі арыентавацца на інтэлектуальны ўзровень у вузкім сэнсе,

¹⁰ Існаванне канону беларускай палітычнай думкі праблематычнае ў прынцыпе. Сучасныя інтэлектуалы вельмі рэдка спасылаюцца ў сваіх развагах на папярэднікаў. Таксама цікава, што дзеячы беларускага адраджэння пачатку XX ст. практычна не спасылаліся адзін на аднаго ў сваіх развагах і палітычных працах.

¹¹ Спробу сістэматызацыі гл. у: Анталёгія..., 2003; Беларуская думка..., 1998.

будзе існаваць значная дыспрапорцыя паміж канцэпцыямі (на карысць «нацыянальных»), бо прадстаўнікі розных поглядаў на беларускую нацыю не аднародныя ў рэпрэзентацыі сваёй інтэлектуальнай пазіцыі.

Магчымым крокам была б арыентацыя на акадэмічны ўзровень, але даследаванняў тут мала. У звязку з тым, што нашая мэта – гэта аналіз больш-менш аформленых інтэлектуальных канструкцыяў, мадыфікацыя заключаецца ў далучэнні да інтэлектуальнага поля часткі поля палітыкі, а менавіта яго інтэлектуалізаванага элементу – палітычнай публіцыстыкі і праграмных дакументаў (але не прамоваў, выступаў, каментарыяў ды іншых аператыўных праяваў палітыкі). Такім чынам, у нашу выбарку трапілі кнігі (навуковыя, масавыя, біяграфічныя), падручнікі, артыкулы ў часопісах, артыкулы ў медыях¹², палітычная ды інтэлектуальная публіцыстыка, а таксама праграмныя дакументы, якія выйшлі ў Беларусі ў 1990–2009 гг. Пасля першага адбору ў поле аналізу трапілі каля 1000 тэкстаў, з якіх у выніку папярэдня-

га аналізу было адабрана 450¹³. Гэты корпус тэкстаў і стаў асноваю для аналізу канцэпцыяў нацыі ў інтэлектуальнай сферы.

Аналіз, як і чакалася, выявіў інтэлектуальную разнастайнасць і прысутнасць у інтэлектуальным і – у значна меншай ступені – палітычным полі розных канцэпцыяў, што ставіць праблему крытэрыяў.

У нашым даследаванні для адбору канцэпцыяў, якія можна аднесці да «значных», крытэрыямі былі прадстаўніцтва канцэпцыі ў больш як 5 % тэкстаў і наяўнасць прынамсі шасці аўтараў. Толькі чатыры канцэпцыі падпалі пад гэтыя крытэрыі¹⁴. Пры гэтым дзве з іх мелі пераважна гістарычнае значэнне і былі актыўна рэпрэзэнтаваныя ў 1990-я гг. (этнакультурная, русацэнтрычная), і дзве – актуальнае (культурна-палітычная, дзяржаўна-палітычная). Назвы адлюстроўваюць арыентацыю канцэпцыяў на палітычныя і культурныя інстытуты. Калі праводзіць намінацыю, сыходзячы з цэнтральнага паняцця канцэпцыяў, то іх можна было б пазначыць такім чынам: эт-

¹² Маюцца на ўвазе найперш газеты (нават штодзённыя, як «Народная газета» і «Советская Белоруссия»). Асабліва для 1990-х гг. было характэрнае змяшчэнне ў іх развагаў і праграмных артыкулаў інтэлектуалаў і палітыкаў, якія суправаджаліся дыскусіямі чытачоў.

¹³ З прычыны абмежаванага памеру артыкулу падрабязнага апісання выбаркі не прыводзіцца, гэта будзе зробленае ў адмысловай публікацыі. Пры гэтым яшчэ раз падкрэслім, што адзінкаю даследавання былі тэксты, а не аўтары. Аўтары маглі мяняць свае пазіцыі з цягам часу ці пад уплывам кантэксту і абставінаў напісання тэксту.

¹⁴ У межах гэтага артыкулу мы не прыводзім дакладнай статыстыкі, яна будзе змешчана ў асобнай публікацыі. Пры ўсёй умоўнасці матэматычнай дакладнасці ў гэтай сферы варта адзначыць колькасную перавагу «нацыянальных» канцэпцыяў над дзяржаўнаю і русацэнтрычнаю.

наса-цэнтрычная, руса-цэнтрычная, нацыя-цэнтрычная, дзяржава-цэнтрычная. На падставе вылучаных канцэпцыяў можна весці размову пра дзяржаўны, культурны, этнічны і русацэнтрычны нацыяналізм.

У гэтую групу чакана не патрапілі «праекты», якія часам уздымалі сярод інтэлектуалаў заўважныя дыскусіі (напрыклад, у блогах), але мелі нізкае прадстаўніцтва ў выглядзе завершаных тэкстаў ці невялікай колькасці аўтараў: «ліцвіны» (розныя скіраванасці), крыўскі нацыяналізм, еўразійства, панславізм, ліберальныя і касмапалітычныя канцэпцыі ды інш.

Канцэпцыі беларускай нацыі перыяду незалежнасці

Перадгісторыя. У XIX – пач. XX ст. беларусы былі і ўспрымаліся як этнічная (этнаграфічная) супольнасць, таму іх апісанне, разуменне ды інтэрпрэтаванне маглі адбывацца толькі ў этнічных катэгорыях і сыходзіць з этнічных (народных) сацыяльных і культурных інстытутаў. Істотная апеляцыя да іншых палітычных, сацыяльных ці культурных інстытутаў – існае дзяржава, «высокая культура», царква – была з розных прычынаў немагчымай і на практыцы значыла аўтаматычны пераход з *беларускай* на іншую (польскую, расейскую і г.д.) канцэпцыю.

Такая сітуацыя вызначыла стратэгію «разумення», «абуджэння» і

«адраджэння» асобнага беларускага народу. Практычна ўсе дзеячы беларускага руху канца XIX – пач. XX ст., магчыма, з некаторымі варыяцыямі, разумелі «народ» (а пазней «нацыю») як этнічнае паняцце (гл., напрыклад: Ластоўскі, 1991; Луцэвіч, 2003; Багдановіч, 1994; Лёсік, 1994: 253–262). Аналагічна разумелі беларусаў і іншыя ўдзельнікі палітычнага і культурнага працэсу ў рэгіёне: польскі нацыянальны рух, імперскія ўлады, савецкі ўрад і г. д.

Савецкая дзяржава ў разуменні нацыі (*нацыянальнага пытання*) пераняла пераважна такую этнічную мадэль. Нацыі разумеліся практычна заўсёды як этнакультурныя (этнаграфічныя) супольнасці, новая стадыя развіцця *народнасці*. Канцэпцыя адзінага *савецкага народу* з’явілася крыху пазней, мела складаныя і няўстойлівыя дачыненні з канцэпцыяй шматлікіх *савецкіх нацыяў* нават на ўзроўні ідэалогіі ды тым больш сацыяльнай практыкі. У значнай ступені ў СССР адбывалася супрацьстаянне / спалучэнне «саветызму»¹⁵ і этнічнасці, якое набывала розныя канфігурацыі ў пасляваенны перыяд. Урбанізацыя, распад вясковых супольнасцяў, саветызацыя і русіфікацыя значна аслабілі «этнічнасць», хаця ў пэўнай ступені Беларусь перажыла невялікае «этнічнае адраджэнне» ў 1970-я гг. і ўсплёск цікавасці да этнічнай культуры напрыканцы 1980-х – пач. 1990-х гг., характэрны для ўсяго рэгіёну¹⁶.

Напрыканцы 1980-х для беларускіх інтэлектуалаў паўстала праблема

¹⁵ Заснаваны на русацэнтрызме.

¹⁶ Пра феномен этнічнага адраджэння на Захадзе гл.: Сміт, 1995: 158–173.

перафармуляваць разуменне нацыі, якая на той час уяўляла з сябе асаблівы кангламерат беларускай этнакультурнай традыцыі і саветызму. Кожную з пералічаных канцэпцыяў можна разглядаць як рэакцыю на выклік, звязаны з распадам савецкай сістэмы і стварэннем новай дзяржавы.

*Этнакультурная канцэпцыя нацыі*¹⁷. Канцэпцыя нацыі, аснову якой утварае комплекс ідэяў пра беларускую этнічную супольнасць. Адпаведна, беларускі этнас, паходжанне (рэальнае або ўяўнае) і этнічная культура разумеюцца як цэнтр і публічныя інстытуты нацыянальнае супольнасці. Этнічная («народная») канцэпцыя беларускай нацыі мае працяглую гісторыю, таму яе ўплыў вызначаецца не толькі самой ідэяй, але і традыцыяй, пакладзенай у аснову ўжо *нацыянальнай* культуры. У даследаванні перыяд канцэпцыя зазнала ўздым у першай палове 1990-х гг., пасля чаго яе ўплыў паступова падаў, саступаючы месца палітычным канцэпцыям. Найбольш характэрныя тэксты: Лыч, 1994: у прыватнасці с. 80–89; Дубавец, 2003; Конан, 1998; Санько, 1999.

Функцыянаванне этнасу-народу¹⁸ як непасрэднай асновы, прычыны і матыву паўстання нацыянальнае супольнасці была дамінантнаю тэндэнцыяй ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе. Паводле такой мадэлі ў XIX –

пач. XX ст. афармляліся практычна ўсе сучасныя нацыі рэгіёну, таму, у той ці іншай ступені, уплыў народна-этнічных канцэпцыяў дагэтуль заўважны ў культуры і палітыцы гэтых краінаў. Пры гэтым у выніку мадэрнізацыі, атрымання палітычнае незалежнасці і распаду савецкае сістэмы адбываецца зрух у бок актуалізацыі палітычных інстытутаў і культуры ў больш шырокім, не-этнічным кантэксце.

Такім чынам, супольнасць канцэпцыі – *беларускі народ*, зразуметы як этнічная супольнасць. Уласцівасці супольнасці ў большасці аўтараў адпавядаюць акадэмічнаму вызначэнню этнасу: агульнае паходжанне (рэальнае або ўяўнае), мова, супольная гісторыя і культура (найперш традыцыйная культура). Адпаведна прадстаўнікі этнасу (народу) натуральным чынам утвараюць нацыю, прадстаўнікі іншых этнасаў (народоў) выступаюць нацыянальнымі меншасцямі.

Што датычыць публічных інстытутаў, то ў большасці выпадкаў іх складаюць аўтэнтычная культура, мова, нацыянальная дзяржава, пераемнасць (паходжанне). Хаця гэты пералік хутчэй ёсць вынікам рэканструкцыі, бо не ўсе аўтары дэталёва прапісваюць публічныя інстытуты¹⁹.

Аўтэнтычная культура, мова. Нельга сказаць, што ў этнічнай кан-

¹⁷ Магчымыя альтэрнатыўныя назвы: этнічная, этнаграфічная (асабліва для савецкага перыяду).

¹⁸ Этнас – дастаткова новы тэрмін, у XIX – першай палове XX ст. размова звычайна вядзецца пра народ, народнасць, племя.

¹⁹ Прыкладам можа быць формула Сяргея Дубаўца «мова, вёска, Вільня», прапанаваная ў 1990 г. (Дубавец, 2003).

цэпцыі ёсць дакладнае апісанне аўтэнтчнай культуры, але вызначаецца стратэгія яе пошуку – народная традыцыйная культура, а таксама (этнічная) гісторыя. Аўтэнтчная культура – гэта перш за ўсё традыцыйныя сацыяльныя структуры, звычаі, мадэлі свету, правілы паводзінаў і дачыненняў, фальклор, культурныя сувязі. Менавіта гэтыя з’явы сапраўдныя і вартыя «адраджэння». З прагматычнага пункту гледжання «адраджэнне» – гэта насамперш павышэнне сацыяльнага статусу этнічнай культуры (які ў БССР быў традыцыйна нізкі), пашырэнне як сацыяльнай прасторы (праз сістэму адукацыі, палітыку, медыі, культурніцкую працу), набліжэнне да сапраўднай культуры праз узнёўленне традыцыяў (этнічных і гістарычных)²⁰.

Мове ў канцэпцыі адводзіцца важнае месца, як і імкненню да адраджэння «сапраўднай беларускай мовы» праз рэформу правапісу, змены ў лексіцы і граматыцы. Пры гэтым мова разумеецца як істотны сацыяльны факт: сродак выяўлення традыцыі ды ладу жыцця, светагляд і натуральная мяжа «беларускасці».

Палітычнай арганізацыі нацыі як супольнасці не надаецца шмат увагі, але гэта пераважна мала дэталізаваны вобраз нацыянальнай дзяржавы. *Нацыянальная дзяржава* ёсць, з аднаго боку, прынцыпам, а з другога –

фактам палітычнай пераемнасці. Як палітычны прынцып нацыянальная дзяржава мусіць падпарадкоўвацца інтарэсам *народу* і забяспечваць аўтэнтчную культуру, яе адраджэнне і функцыянаванне. Беларусы выступаюць як дзяржаватворная нацыя, што ўступае ў кааліцыю ці супрацьстаіць іншым нацыянальным супольнасцям (у залежнасці ад іх стаўлення і лаяльнасці да дзяржавы).

Падкрэсліванне *наўпроставай пераемнасці* мае звязць сучасную дзяржаву з палітычным досведам мінулага. Адчуванне і веданне гэтае пераемнасці ёсць істотным для пабудовы сучаснай дзяржаўнасці, а таксама яе легітымацыі. Такім чынам, нацыянальная дзяржава ў этнакультурнай канцэпцыі – гэта насамперш (наўпроставая) палітычная пераемнасць з тымі ці іншымі палітычнымі інстытутамі мінулага, і толькі ў такім выпадку дзяржаўнасць ёсць у поўнай ступені сапраўднаю, аўтэнтчнаю. Для аўтараў пачатку 1990-х гг. легітымныя палітычныя інстытуты мінулага – гэта Полацкае княства, Вялікае княства Літоўскае, БНР і (крыху пазней) дахрысціянская / даславянская эпоха²¹. Інстытуты Расійскай імперыі, СССР, часам Рэчы Паспалітай і нават Рэспублікі Беларусь²² не прызнаюцца аўтэнтчнымі.

Паходжанне – найменш канкрэтны публічны інстытут этнічнай кан-

²⁰ Гістарычная традыцыя – гэта найперш традыцыя ВКЛ.

²¹ Асобныя элементы такой візіі сфармаваліся ў 1970-я–1980-я гг., але сапраўдную публічную ўвагу яна прыцягнула напрыканцы 1980-х – пач. 1990-х гг. (Крывальцэвіч, 1999). Праграмным тэкстам можна лічыць: Санька, 1993.

²² У тым ліку і таму, што сучасная Рэспубліка Беларусь мае вельмі мала прыкметаў наўпроставай пераемнасці з дзяржавамі мінулага.

цэпцыі. Беларуская нацыя – гэта ў першую чаргу беларусы з паходжання, але значэнне гэтага паняцця звычайна не канкрэтызуецца. Як падаецца, сама канцэпцыя сыходзіць з сітуацыі, калі народ-этнас быў апрыёрнаю і натуральнаю супольнасцю, абумоўленаю культурнымі маркерамі, сацыяльным статусам, графою «нацыянальнасць» у пашпарце і не патрабаваў дадатковага абгрунтавання. Аўтары практычна не апелююць да «крыві», больш важнымі падаюцца культурная і палітычная пераемнасць, а таксама прыняцце культуры, сістэмы паводзінаў цягам дастаткова доўгага часу²³.

Культурна-палітычная канцэпцыя²⁴. Канцэпцыя, заснаваная на разуменні нацыі як палітычнай і культурнай супольнасці. Палітычнае вымярэнне азначае звязанасць з пэўнымі палітычнымі інстытутамі, у прыватнасці інстытутам грамадзянства; культурнае прадугледжвае наяўнасць агульных культурных сімвалаў, практыкаў, разумення мінулага. Паступовы ўздым канцэпцыі пачынаецца з сярэдзіны 1990-х гг. і прыблізна з сярэдзіны 2000-х гг. яна пачынае пераважаць. Характэрныя раннія прыклады: Пліска, 1999: асабліва с. 26–31; Глушаков, 1999: у прыват-

насці с. 122–124; Яскевіч, 1998; Бабосов, 1998: 63–66).

Гістарычна канцэпцыя моцна звязаная з этнакультурнаю, але прапапоўвае іншую стратэгію нацыянальнай кансалідацыі. Культурна-палітычная канцэпцыя змагла аформіцца толькі ў выніку з’яўлення *беларускай незалежнай дзяржавы*, што дазволіла змяніць мадэль разумення Беларусі, беларускага і беларускасці. Пэўныя праявы культурна-палітычнай канцэпцыі можна назіраць і да пачатку 1990-х гг. у выглядзе «патрыятызму БССР»²⁵, але толькі пасля атрымання незалежнасці такая пазіцыя робіцца інстытуцыйна падмацаванаю і здольнай да мабілізацыі.

Нацыя ў культурна-палітычнай канцэпцыі ёсць супольнасцю грамадзянаў Беларусі, але пры гэтым падкрэсліваецца, што грамадзяне ўтвараюць культурную супольнасць, а нацыянальная культура ёсць інтэграванаю часткаю нацыі. Публічнымі інстытутамі нацыі выступаюць незалежная дзяржава (краіна), нацыянальная культура і палітычная пераемнасць.

Аўтары культурна-палітычнай канцэпцыі надаюць дастаткова шмат увагі палітычнай арганізацыі супольнасці і дзяржавы. Пры гэтым публічны інстытут (незалежнай)

²³ Пытанне крыві канкрэтна актуалізуе толькі адносна новы альманах «Druvis», але некаторыя яго аўтары ў значнай ступені адыходзяць ад «беларускасці», таму далучэнне іх да этнакультурнай канцэпцыі беларускай нацыі выяўляецца праблемным.

²⁴ Нацыянальная, нацыянал-дэмакратычная.

²⁵ Праявы грамадзянскага патрыятызму можна знайсці нават у ранніх тэкстах Пазняка: «Усе мы – Нацыя, ня будзем забывацца пра гэта. І рускія, і яўрэі, і палякі, і татары – усе. Не забывайцеся ніколі пра гэта!» (Пазняк, 1988).

дзяржавы выступае не столькі як сукупнасць органаў і ўлады, але як *краіна* – сістэма сацыяльных і палітычных інстытутаў: грамадзянская супольнасць, палітычныя арганізацыі, рэгіёны, канфесіі, дзяржаўны апарат і г. д.²⁶ Прыметнік *незалежны* падкрэслівае адсутнасць наўпростай залежнасці ад іншых краінаў, таму канцэпцыя стаіць у апазіцыі да ідэяў «саюзага» суверэнітэту ці саюзнай дзяржаўнасці, актуалізаванай у 1990-я гг. прыхільнікамі інтэграцыі з Расіяй ці аднаўлення СССР. Пры гэтым *палітычная незалежнасць і нацыянальны суверэнітэт* разглядаюцца як прынцыповыя атрыбуты дзяржаўнасці. Адзначаючы значную залежнасць Беларусі ад Расіі, шэраг аўтараў традыцыйна ставіць пытанне пра тое, ці можна сучасную Рэспубліку Беларусь называць незалежнаю дзяржаваю, асабліва гэта было характэрна для 1990-х гг.

Другім важным публічным інстытутам выступае *нацыянальная культура*. Дзяржава і нацыянальная супольнасць не павінна (і не можа) быць культурна нейтральнаю (як можа быць нейтральнай у дачыненні, напрыклад, рэлігійных інстытутаў). У культурна-палітычнай канцэпцыі пэўная культура ўяўляе з сябе інтэграваную частку нацыі, якая не менш

чым дзяржава робіць яе супольнасцю. У аснову кладзецца беларуская культурная традыцыя, як яна склалася цягам ХХ ст.

Але калі ў этнакультурнай канцэпцыі цэнтральнае месца займае пошук аўтэнтчнай (сапраўднай) культуры, то ў палітычнай сітуацыя выглядае трохі па-іншаму. Адбор паводле крытэру аўтэнтчнасці замяняецца на тое, што можна назваць *прынцыпам досведу*. Розныя культуры беларускага кантэксту могуць інтэрпрэтавацца як беларускія і быць часткаю нацыянальнай культуры²⁷. Стратэгія дазваляе ўключаць у культуру, напрыклад, польскамоўных аўтараў ХІХ ст., заходнерусізм, савецкае мінулае ды іншыя элементы беларускага / тутэйшага / краёвага, наўпрост не звязаныя з «беларускасцю» ў этнічным сэнсе. Вялікае значэнне таксама надаецца беларускай мове. Расійская мова разглядаецца як сродак камунікацыі, але ў межах канцэпцыі яна практычна заўсёды бачыцца як аперацыйная з’ява і, у адрозненне ад русацэнтрызму, ніколі ў якасці каштоўнасці. Русіфікацыя адпаведна не разглядаецца як «нармальна» з’ява²⁸.

Падобная стратэгія характэрная для інстытуту *сімвалічнай пераемнасці*. Наяўнасць і адчуванне

²⁶ Акрамя шэрагу дэмакратычных (правільней сказаць рэспубліканскіх) канфігурацыяў пэўны падпарадкаваны стан дзяржавы сярод публічных інстытутаў звязаны з тым, што частка канцэпцыі фармулюецца людзьмі, якія не далучаныя да ўлады ці крытычна да яе ставяцца, часам нават не прымаюць Рэспублікі Беларусь як «нармальнай» дзяржавы з прычыны яе палітычнага рэжыму.

²⁷ Характэрнаю праяваю такой стратэгіі можа быць канцэпцыя транскультурнасці, гл.: Бабкоў, 1999.

²⁸ Пытанне мовы ёсць прадметам сталых дыскусіяў.

палітычнай пераемнасці з мінулым і разуменне нацыі як гістарычнай супольнасці застаюцца важнымі, але ў адрозненне ад этнакультурнай канцэпцыі пераемнасць не засяроджваецца на аўтэнтчнасці. Дастаткова розныя палітычныя і сацыяльныя інстытуты могуць быць уключаныя ў «гістарычную спадчыну» нацыянальнае супольнасці (хаця каштоўнасць асобных масіваў досведу актыўна дэбатуецца). Гэта дазваляе спалучаць традыцыйныя элементы спадчыны (ВКЛ, Полацкае княства, БНР) з больш амбівалентнымі ў сэнсе палітычнага і культурнага развіцця – існаванне БССР, міжваеннай Польшчы і нават Расійскай імперыі ды пад.

Дзяржаўна-палітычная канцэпцыя. Канцэпцыя, у аснове якой ляжыць разуменне нацыі як грамадзянаў (*насельніцтва*) Рэспублікі Беларусь. Асноўнымі палітычнымі інстытутамі выступаюць дзяржава, савецкая культурная і палітычная пераемнасць ды этнаграфічныя асаблівасці. Трапляюцца канцэпцыі ў лік чатырох асноўных звязанае ў значнай ступені з дзяржаўнаю замоваю, якая стымулюе выданне разнастайнай друкаванай прадукцыі ў межах «ідэалогіі беларускай дзяржавы», што значна ўплывае на змест²⁸. Канцэпцыя ёсць, напэўна, у большай ступені

размытаю і сітуацыйнаю, чым іншыя. Характэрныя прыклады: Беларуская модель..., 2003: асабліва с. 3–8, 46–50; Мельник, 2007.

Апісанне перадгісторыі дзяржаўна-палітычнай канцэпцыі можа быць дыскусійным. Гэтая канцэпцыя – дастаткова новы феномен, аформлены ва ўмовах незалежнасці, хаця часткова яго можна лічыць працягам савецкага рэспубліканскага патрыятызму (народ БССР), ідэі «савецкага народу» і нават «тутэйшасці» як стратэгіі пазбягання дакладнай культурнай ідэнтыфікацыі³⁰. Канцэпцыя мела пэўную рэпрэзентацыю на пачатку 1990-х гг., асабліва ў палітычных тэкстах, дзе дэзарыентаваная эліта спрабавала адаптавацца да новай культурнай і палітычнай сітуацыі. У 1994 г. канцэпцыю пасунуў русацэнтрызм, які ў гэты перыяд можна лічыць афіцыйнай ідэалогіяй (Казакевіч, 2005: 132–133). Сапраўдны ўсплёск прадстаўленасці дзяржаўна-палітычнай канцэпцыі ў палітычным і культурным полі адбываецца пасля 2003 г., калі быў ініцыяваны праект «ідэалогіі беларускай дзяржавы».

З аднаго боку, канцэпцыя фармальна набліжаецца да «чыстага» грамадзянскага нацыяналізму: у нацыю ўключаецца ўсё насельніцтва пэўнай тэрыторыі незалежна ад

²⁸ Пытанне мовы ёсць прадметам сталых дыскусіяў.

²⁹ Апісанне працэсу стварэння ідэалогіі беларускай дзяржавы гл.: Казакевіч, 2007. Пра інтэлектуальны кантэкст гл.: Казакевіч, 2004.

³⁰ Гэтае пытанне прадуктыўна абмяркоўвалася на даследчым семінары часопісу «Палітычная сфера» ў 2008 г.

паходжання, рэлігіі, культуры і г.д. Праўда, такі прынцып ёсць тэарэтычным і практычна не мае рэальнага ўвасаблення³¹. З другога боку, у межах дзяржаўна-палітычнай канцэпцыі прынцып «грамадзянства» вельмі рэдка цалкам вытрымліваецца ў рамках асобных тэкстаў, калі аўтары ад дэкларацыі чыстага прынцыпу пераходзяць да дэталей³². Часта сапраўднымі грамадзянамі могуць у выніку быць толькі ўсходнія славяне ці «свае», вызначаныя паводле іншых крытэрыяў (палітычная лаяльнасць, прыналежнасць да дамінантнай мадэлі паводзінаў). Напрыклад, каталікі, палякі і прыхільнікі апазіцыі часта выступаюць «не зусім сваімі». Акрамя таго, дзяржаўна-палітычная канцэпцыя не ёсць культурна нейтральнаю, нават калі гэта фармальна дэкларуецца. Дакладней, яе нейтральнасць зазвычай заключаецца ў дыстанцыі ад беларускай культуры, у той час як савецкі і ў пэўнай ступені расійскі кантэкст відавочна мае вялікае (не нейтральнае) значэнне³³.

У адрозненне ад іншых канцэпцыяў, дзе розныя элементы маюць адносна раўназначны статус, публічныя інстытуты нацыі ў дзяржаўна-палітычнай канцэпцыі ўтвараюць выразны цэнтр (дзяржаву) і перыферыю з іншых, значна менш істотных элементаў.

Такім чынам, цэнтральным публічным інстытутам ёсць *дзяржава* як улада, сукупнасць дзяржаўных органаў. Дзяржава ў канцэпцыі – пераважна прасторавае ўтварэнне, часавая рэпрэзентацыя (гістарычная пераемнасць) акрэсленая адносна слаба. Дзяржава ў канцэпцыі – тэрыторыя, а таксама ўлада, якая дамінуе над гэтай тэрыторыяй (Казакевіч, 2005: 138). У гэтых аспектах заўважнае некаторае адрозненне ад «звычайнай» грамадзянскай нацыі, асноўны сэнсавы цяжар тут прыпадае на дзяржаўныя органы, а не супольнасць грамадзянаў.

Як і любая «грамадзянская» канцэпцыя нацыі, дзяржаўна-палітычная канцэпцыя не ёсць культурна нейтральнаю. Дадатковым культурным інстытутам выступае *савецкая палітычная і культурная пераемнасць*. Савецкасць і савецкае мінулае разглядаюцца не толькі як нармальнае, але і як каштоўнае. Падкрэсліваецца пераемнасць у сацыяльным ладзе, развіцці эканомікі. Палітычны лад БССР разглядаецца як крыніца каштоўнага досведу і пачатак дзяржаўнасці. Асобныя гістарычныя падзеі савецкага перыяду культывуюцца як цэнтральныя ў гісторыі нацыі. Але акрамя Вялікай Айчыннай вайны і некаторых фрагментаў савецкай гісторыі, цэласная візія мінулага адсут-

³¹ Гэты прынцып у поўнай ступені не выконваецца нават у краінах, заснаваных на вонкавай эміграцыі: ЗША, краіны Лацінскай Амерыкі, Аўстралія і г.д.

³² Паказальны прыклад: Мельник, 2007.

³³ Такая стратэгія ў пэўнай ступені была ўласцівая савецкай традыцыі, калі ў межах адной канцэпцыі спалучаліся супярэчлівыя рэчы: дыктатура і дэмакратыя, гуманізм і гвалт, суверэнітэт і падпарадкаванне цэнтру і пад. Гэта робіць канструкцыю супярэчліваю, але і гнуткаю.

нічае. Як частку савецкае пераемнасці можна адзначыць нармалізацыю русіфікацыі ды нават «патрыятычнае» стаўленне да былой імперыі (СССР).

У тым ці іншым варыянце канцэпцыя вымушаная вырашаць пытанне беларускай культуры. Нельга сказаць, што тут існуе кансенсус, але звычайна яно вырашаецца ў форме *этнаграфічнай асаблівасці*. Існаванне і пэўная каштоўнасць беларускай культуры не адмаўляюцца, але яна інтэрпрэтуецца галоўным чынам як этнаграфічная, фальклорная з'ява. Адпаведна, сацыяльная прастора такой культуры мусіць абмяжоўвацца асобнымі сферамі: гісторыя, літаратура і г. д. Выхад этнаграфічнай культуры (мовы) за межы вызначаных сфераў разглядаецца як нязвычайны, ненармальны або як праява «нацыяналізму».

Русацэнтрызм³⁴. Канцэпцыя нацыі, у аснове якой ляжыць ідэя адзінага *рускага народу*, які складаецца з велікарусаў, маларусаў (украінцаў) і беларусаў³⁵. У пэўнай ступені існуе праблема, наколькі гэтую канструкцыю можна адносіць да канцэпцыі *беларускай* нацыі. Асноўная праблема палягае ў тым, што «цэнтр» супольнасці (народу, нацыі) выносіцца за межы Беларусі, што ставіць канцэпцыю ў падвоеную сітуацыю (Казакевіч, 2005: 21). Характэрныя прыклады: Криштапович, 1999; Трещенок, 2006; Трещенок, 2002.

Звычайна беларускія русацэнтрысты дакладна не прапісваюць канструкцыі, але паўтараюць формулы пра «трыадзінства» і «рускі суперэтнас». Гэтыя структуры не ёсць празрыстымі ды стабільнымі ў тым, што датычыць вызначэння канкрэтнай канфігурацыі адносінаў паміж складнікамі. Таму пытанне, пра якую нацыю ідзе размова, застаецца адкрытым. Публічнымі інстытутамі звычайна выступаюць «саюзная дзяржава», руская культура (цывілізацыя) і этнаграфічныя (рэгіянальныя) асаблівасці, рускае паходжанне.

Русацэнтрызм у Беларусі – дастаткова старая канцэпцыя, як палітычная з'ява яна канчаткова сфармавалася да сярэдзіны XIX ст. у выглядзе заходнерусізму (Цьвікевіч, 1993). Часткова гэта была плынь у асяроддзі выхадцаў з Беларусі, але таксама афіцыйныя практыкі імперскіх уладаў пасля паўстання 1863–1864 гг. для «абрусення» краю. Адзіны падыход імперскіх уладаў і навукоўцаў да пачатку XX ст. так і не быў выпрацаваны. Беларусы маглі прызнавацца асобным племенем ці народнасцю, а маглі лічыцца «тымі ж рускімі»³⁶.

Пасля ўсталявання савецкай улады заходнерусізм прызналі праяваю расейскага «вялікадзяржаўнага шавінізму», і ён страціў афіцыйны статус, але логіка гэтай канцэпцыі аднавілася ў 1930-я гг. у форме новай савецкай ідэалогіі, заснаванай на русацэнтрызме. На пачатку 1990-х гг. русацэнтрызм у Беларусі аформіўся ў новым выглядзе – як пэўнае спа-

³⁴ Магчымыя альтэрнатыўныя назвы: панрусізм, заходнерусізм.

³⁵ Часам да гэтага шэрагу дадаюцца «русіны».

³⁶ Агляд на канец XIX ст. гл. у прыватнасці: Пыпин, 1892: 3–4. Адмаўленне звычайна сыходзіла з афіцыйных колаў, у той час як для этнографаў, лінгвістаў ды інш. наяўнасць асобнага «народу» было «навуковым фактам». Гэтую сітуацыю добра адлюстроўвае выказванне М. Мураўёва ў 1864 г.: «Бедственная идея о разьединении

лучэнне савецкага русацэнтрызму, расійскага нацыяналізму і спробаў аднавіць заходнерусізм XIX ст. Пасля 1994 г. і да пачатку 2000-х русацэнтрызм зрабіўся фактычна афіцыйнай ідэалогіяй і быў пасунуты толькі ў выніку «ідэалагічнага павароту», які адбыўся пасля 2001 г. (Казакевіч, 2005: 132). Пасля гэтага роля канцэпцыі імкліва падала, і цяпер яна ёсць, як падаецца, перыферыйнаю.

Саюзная дзяржава ёсць асноўным палітычным інстытутам канцэпцыі. У звязку з тым, што сама супольнасць *рускі народ* не ўкладаецца ў культурныя і сацыяльныя межы Беларусі, то і суверэнiтэт патрабуе вонкавага цэнтру. Саюзная дзяржава мусіць аб'ядноўваць увесь *народ*, хаця яго часткі могуць мець тэрытарыяльную аўтаномію. «Саюз» функцыянуе хутчэй не толькі як палітычная праграма, але як сімвал ды ідэал. Ён больш важны, чым яго складнікі. Такое разуменне дзяржаўнага суверэнiтэту вельмі падобнае да савецкай мадэлі федэрацыі, дзе рэспублікі прызнаваліся незалежнымі суб'ектамі, але пры гэтым былі пад непасрэдным кантролем цэнтру. Зрэшты, СССР аўтары канцэпцыі звычайна разглядаюць як удалую і ўзорную мадэль «саюзнай дзяржавы».

Аналагічная логіка вызначае стаўленне да культуры. *Руская культура*

народностей в России, введении малорусского, белорусского и иных наречий уже глубоко проникла в общественные взгляды. Необходимо положить этому твердую преграду и вменить министру народного просвещения в обязанность действовать в духе единства России, не допускать в учебных заведениях развития противных тому идей» (цыт. паводле: Комзолова, 2005: 107).

³⁷ Напрыклад, можа не прызнавацца існаванне асобнай беларускай мовы, пры гэтым літаратурная мова характарызуецца як «штучная», «чужая» і «непатрэбная», хаця такую пазіцыю выказваюць толькі найбольш радыкальныя аўтары – і звычайна ў тэкстах (прамовах), накіраваных на расійскую публіку.

(*цывілізацыя*) як публічны інстытут ёсць не толькі важнаю, але і значна больш каштоўнаю за рэгіянальныя версіі. Пры гэтым тэарэтычна руская культура можа адрознівацца ад велікарускай, але на практыцы (ці на ўзроўні дэталю) яны тоесныя. Адапаведна праваслаўем можа быць толькі рускае праваслаўе і г.д. Больш за тое, праявы лакальнасці часта разглядаюцца як пагроза цэласнасці і сепаратызм³⁷. Калі ў этнакультурнай канцэпцыі расійская культура адназначна ўспрымаецца як *чужая*, у дзяржаўна-палітычнай яна ёсць нормаю, а ў культурна-палітычнай адбіраюцца толькі часткі, звязаныя з беларускім кантэкстам, то для русацэнтрызму гэта значная і бяспрэчная каштоўнасць. Працэс русіфікацыі адпаведна выступае не проста як нармальная з'ява, але і выключна пазітыўная, якая спрыяе культурнай і палітычнай інтэграцыі рускага народу і развіццю яго цывілізацыі.

Этнаграфічныя (рэгіянальныя) асаблівасці не адмаўляюцца, але ім адводзіцца перыферыйнае месца. Гэта падмацоўваецца дастаткова крытычным стаўленнем да беларускай мовы, культурнай традыцыі, асабліва калі яна ўключае «нярускія» і неправаслаўныя элементы. Такім чынам, каштоўнымі для *рускага на-*

роду выступаюць этнаграфічныя і рэгіянальныя асаблівасці як праява яго культурнага багацця, але шырокае функцыянаванне гэтых адрозненняў у соцыуме хутчэй стварае пагрозу цэласнасці. У такой сітуацыі савецкая мадэль этнаграфізацыі нацыянальных культураў і абмежаванне іх пэўнымі сферамі (літаратура, гуманітарныя навукі) разглядаюцца як пажаданыя. У радыкальных версіях не адмаўляецца і магчымасць поўнай асіміляцыі (інтэграцыі).

Канцэпцыя акрэслівае беларусаў як частку *рускага народу*, які ў сваёй аснове ёсць этнічным утварэннем, дзе важнае значэнне мае этнічнае паходжанне і рэлігійная прыналежнасць. Агульнае паходжанне вызначае натуральныя межы рускага народу, а таксама палітычныя, культурныя і сацыяльныя рамкі супольнасці. Што датычыць дэталей, то паміж аўтарамі няма кансенсусу. Як у расейскім крайнім нацыяналізме, можна назіраць і тэндэнцыю на этнізацыю, і імкненне да надэтнічнай імперскасці.

Некаторыя высновы

Праведзенае даследаванне паказвае адносную разнастайнасць канцэпцыяў нацыі ў беларускім інтэлектуальным і палітычным полі, прынамсі ў святле стэрэатыпаў пра гамагенную *ідэю нацыі* ў сфармаваных нацыянальных супольнасцях, да якіх беларусы відавочна належаць³⁸.

Вызначаны ў даследаванні крытэрыі значнасці змаглі прайсці чатыры канцэпцыі, якія маюць гісторыю,

а таксама інтэлектуальныя і (каля) палітычныя асяродкі: этнакультурная, культурна-палітычная, дзяржаўна-палітычная і русацэнтрычная. Кожную канцэпцыю можна лічыць важнаю для разумення развіцця беларускага грамадства (ці прынамсі беларускага інтэлектуальнага поля) ва ўмовах незалежнасці. Пры гэтым у гістарычнай перспектыве назіраецца паступовае павелічэнне значнасці «палітычных» канцэпцыяў, у той час як этнічная і асабліва русацэнтрычная выціскаюцца на перыферыю.

Атрыманыя вынікі відавочна адлюстроўваюць некаторыя істотныя працэсы нацыянальнага развіцця, хаця іх дакладнае апісанне патрабуе далейшага даследавання. Таксама варта памятаць, што рэальны ландшафт канцэпцыяў нацыі можа скажацца рознымі фактарамі. Напрыклад, колькасць тэкстаў і аўтараў можа сведчыць не пра рэальную папулярнасць ідэяў сярод інтэлектуалаў і палітыкаў, а пра павышаную актыўнасць яе прыхільнікаў. На колькасць тэкстаў і адпаведна іх змест таксама могуць уплываць фактар дзяржаўнае замовы ці грантавая палітыка, але, на нашу думку, такія «скажэнні» не мусяць парушаць асноўнай структуры інтэлектуальнага поля, калі браць яго ў маштабе дваццацігадовага перыяду. Больш за тое, пасля вызначэння структуры самі «скажэнні» могуць зрабіцца цікавым прадметам вывучэння, які дазволіць больш дакладна зразумець асаблівасці функцыянавання *ідэі нацыі* ды нацыянальнай *тоеснасці* ў сучаснай Беларусі.

³⁸ Хутчэй за ўсё, стэрэатып не адпавядае рэчаіснасці ў дачыненні большасці сучасных нацыяў.

Літаратура

1. Brzozowska, A. *Symbols, Myths, and Metaphors: the Discursive Battle Over the 'True' Belarusian Narrative* // Slovo. Spring 2003. Vol. 15. № 1. P. 49–58.
2. Grosby, S. *Biblical Ideas of Nationality, Ancient and Modern* // Eisenbrauns. Winona Lake, 2002.
3. Hart, J. *Nineteenth-Century Social Reform: A Tory Interpretation of History* // Past and Present. 1965. № 31. P. 39–61.
4. Ioffe, G. *Culture Wars, Soul-Searching, and Belarusian Identity* // East-European Politics and Societies. 2007. Vol. 21. № 2. P. 348–381.
5. King, D.S. *The establishment of work – welfare program in the United States and Britain: Politics, ideas, and institutions* // Sven Steinmo (ed.). Structuring politics. Historical institutionalism in comparative analysis. Cambridge University Press, 1994. P. 217–250.
6. Leshchenko, N. *A fine instrument: two nation-building strategies in post-Soviet Belarus* // Nations and Nationalism. 2004. № 10 (3). P. 333–352.
7. Lovejoy, A.O. *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea*. Cambridge, 2001. P. 3–23.
8. Parris, H. *The Nineteenth-Century Revolution in Government: A Reappraisal Reappraised* // The Historical Journal. 1960. Vol. 3. № 1. P. 17–37.
9. Pershai, A. *Questioning the Hegemony of the Nation State in Belarus: Production of Intellectual Discourses as Production of Resources* // Nationalities Papers. 2006. Vol. 34. № 5. P. 623–635.
10. Rudkouski, P. *Białoruska idea narodowa w XXI wieku*. Lublin, 2008.
11. Sherry, S. *What's law got to do with it?* // Perspectives on Politics. 2004. № 2 (4). P. 769–775.
12. Skinner, Q. *Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action* // Political Theory. 1974. Vol. 2. № 3. P. 277–303.
13. Skinner, Q. *Visions of Politics. Volume I: Regarding Method*. University of Cambridge, 2002.
14. Skinner, Q. *Visions of politics. Volume III: Hobbes and Civil Science*. Cambridge University Press, 2002.
15. Snare, C.E. *Windows of Opportunity: When and How Can the Policy Analyst Influence the Policymaker During the Policy Process* // Review of Policy Research. 1995. Vol. 14. Issue 3–4. P. 407–430.
16. Weir, M. *Ideas and the politics of bounded innovation* // Sven Steinmo (ed.) Structuring politics. Historical institutionalism in comparative analysis. Cambridge University Press, 1994. P. 188–216.
17. *Анталёгія сучаснага беларускага мыслення*. СПб. : Невский простор, 2003.
18. Бабкоў, І. *Этыка памежжа: Транскультурнасьць як беларускі досьвед* // Фрагменты. 1999. № 1–2. С. 75–88.
19. Бабосов, Е.М. *Идеология белорусской государственности – идеология единения. Идеология белорусской государственности: проблемы теории и практики*. Мн., 1998.
20. Багдановіч, М. *Беларускае адраджэньне*. Мн. : Універсітэцкае, 1994.
21. *Беларуская думка XX стагоддзя: філасофія, рэлігія, культура*. Варшава, 1998.
22. *Белорусская модель развития: механизм реализации* / Под ред. Е.В. Матусевич.

- Мн. : ИСПИ, 2003.
23. Вішнеўская, І.У. *Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі*. Мн. : Тэсей, 2004.
 24. Гансэн, І. *Прастора беларускага палітычнага дыскурсу і яго візуальныя і пэрфарматыўныя элементы* // Геапалітычнае месца Беларусі ў Эўропе і свеце. Варшава, 2006. С. 121–133.
 25. Глушаков, В.Е. *Вызов времени: Беларусь на пороге тысячелетий*. Мн. : БЕЛБИЗНЕСПРЕСС, 1999.
 26. Гужон, А. *Национализм и идентичность в Белоруссии* [Электронный ресурс] // Франко-российский научный альманах. 2007. № 1. Режим доступа: <http://www.centre-fr.net/IMG/pdf/Almanach1GoujonRU.pdf>
 27. Дубавец, С. *Падставы рацыянальнага нацыяналізму* [Электронны рэсурс] // Анталёгія сучаснага беларускага мыслення. СПб., 2003. Рэжым доступу: <http://baj.by/belkalehium/antalohija/art10.htm>
 28. Казакевіч, А. *Про колонию* // Перекрёстки. 2005. № 3–4. С. 17–27.
 29. Казакевіч, А. *Беларуская сістэма: марфалогія, фізіялогія, генеалогія* // ARCHE. 2004. № 4. С. 51–84.
 30. Казакевіч, А. *Культурны фон беларускай палітыкі* // Найноўшая гісторыя беларускага парламентарызму. Мн., 2005. С. 132–146.
 31. Казакевіч, А. *Ідэалагічная інфраструктура беларускае палітыкі* // Беларуская палітычная сцэна і прэзідэнцкія выбары 2006. Мн., 2007. С. 44–60.
 32. Комзолова, А. *Политика самодержавия в Северо-западном крае в эпоху Великих реформ*. М., 2005.
 33. Конан, У. *Беларуская нацыянальная ідэя: гістарычныя аспекты і сучасныя праблемы* // Беларуская думка XX стагоддзя: філасофія, рэлігія, культура. Варшава, 1998.
 34. Криштапович, Л.Е. *Белоруссия и русская цивилизация*. Мн., 1999.
 35. Крывальцэвіч, М. *Археалёгія і палітыка* [Электронны рэсурс] // Шуфляда. 1999. № 1. Рэжым доступу : http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/szuflada/01/01pub_kryvalcevicz.htm.
 36. Ластоўскі, В. *Што трэба ведаць кожнаму беларусу*. Мн., 1991.
 37. Лёсік, Я. *Творы*. Мн. : Мастацкая літаратура, 1994.
 38. Луцэвіч, А. *Да гісторыі беларускага руху*. Мн. : Беларускі кнігазбор, 2003.
 39. Лыч, Л. *Беларуская нацыя і мова*. Мн. : Мастацкая літаратура, 1994.
 40. Мангейм, К. *Диагноз нашего времени*. М. : Юрист, 1994.
 41. Мацкевіч, В., Егоров, А., Водолажская, Т. *Становление нации в Беларуси: от подданства к гражданству*. Серия «Беларусь для начинающих». Мн., 2008.
 42. Мельник, В.А. *Государственная идеология Республики Беларусь. Концептуальные основы*. Мн. : «Тэсей», 2007.
 43. Нисбет, Р. *Прогресс: история идеи*. М. : ИРИСЭН, 2007.
 44. Пазняк, З. *Рэвалюцыя знізу. Фрагмэнты выступу на Дзядях – 30 кастрычніка 1988 года – у полі за некалькі хвілін перад нападам міліцэйскіх падраздзяленняў* // Навіны Беларускага народнага фронту. 1988. № 1.
 45. Пліска, М. *Кансерватызм і лібералізм* // Ад «тутэйшасці» да нацыянальнай дзяржаўнасці. Мінск, 1999. С. 18–31.
 46. Пыпин, А.Н. *История русской этнографии* / А.Н. Пыпин // Белоруссия и Сибирь. Т. 4. СПб., 1892.

47. Санька, С. «Балцкая тэма» // Наша Ніва. 1993. № 14.
48. Санько, С. *Традыцыяналісцкі погляд на традыцыю: «прэзумцыя аўтаhtonнасці» і «дэканструкцыя традыцыі»* // Фрагменты. 1999. № 1–2. С. 98–115.
49. Сміт, Э. *Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі*. Мн. : Беларускі Фонд Сораса, 1995.
50. Сміт, Е. *Нацыяналізм*. Кіев : Выдавництво «К. І. С.», 2004.
51. Трещенок, Я. *Государственная идеология и национальная идея Республики Беларусь*. Могилев: МГУ им. Кулешова, 2006.
52. Трещенок, Я.И. *Две белорусские национальные идеи (католический национал-сепаратизм и православная национальная идея)* [Электронный ресурс] // VII Международные Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные Дням славянской письменности и культуры: Мат-лы чтений (Минск, 22–24 мая 2001 г.). В 2 ч. Ч. 1, кн. 2 / Европейский гуманитарный ун-т, Бел. гос. ун-т культуры; отв. ред. и сост. А.Ю. Бендин. Мн. : ООО «Ковчег», 2002. Режим доступа : <http://sobor.by/zametki.php>.
53. Цьвікевіч, А. *Западно-руссизм. Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.* Мн., 1993.
54. Шалькевіч, В.Ф. *Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі*. Мн. : Маладзёжнае навуковае супольніцтва, 2002.
55. Шевцов, Ю. *Объединенная нация. Феномен Беларуси*. М. : Европа, 2005.
56. Яскевич, Я.С. *Общенациональная идея современного белорусского общества: приоритеты и ценности* // Идеология белорусской государственности: проблемы теории и практики. Мн., 1998. С. 66–69.